

ВІКТОР ДОМОНТОВИЧ

БОЛОТЯНА ЛЮКРОЗА

З приводу «Спогадів про неоклясиків»*

I

Свої спомини про неоклясиків Юрій Клен починає так: «1920 р. приїхав до Києва відомий український діяч Мик. Сімашкевич, що в ролі директора набирив учителів для школи провінціального міста Баришівки на Переяславщині, то йому легко вдалося приєднати собі мене і Зерова».

Тут потрібний коментар!...

1920 рік. Місто вмирало!... У Жоржа Роденбаха є роман: «Мертвий Брюгге». Цей роман свого часу започаткував літературну моду на міста, що вмирають. Письменник описував присмеркові настрої, неживі вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудаво-сірі відтінки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерти, чаклунські чари згасання.

Але хто з письменників розповість про мертвий Київ 1920-1923 років?... Про неповторну соняшну весну 1920 року, прозору ясність і, особливо, про ту несказанну тишу, що володіла тоді містом?...

Чи буде ще колись на світі друга така соняшна, незрівнянно-прекрасна весна, як ця г о л о д н а весна 20-го року? Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав у соняшному спокої весни, в квітненні бузка, білорожевих мріях яблунь, гудінні бджіл.

Вмирало місто поступово, з невблаганною послідовністю. Уже давно минув той час, коли, божеволіючи від шалу, про-

* «Звено» чч. 2, 3-4, Інсбрук, 1946.

носились по місті вантажні авта з людьми в шкірянках і солдатських шинелях. Вщух галас. Не гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росла трава. Люди своєю появою не наважувались порушити урочисту порожнечу вулиці. І той, хто робив це, почував себе пригніченим — темний страх володів ним! — або, навпаки, визволенним від усього.

Тиша, що її знають лише безмежні простори болотяної тундри або піскової пустелі, тиша, яку, здається, можна чути, опанувала місто. Ласкавою долонею матері смерть торкнулась його похололого чола.

Не працювали фабрики, електрична станція, водогін, млин Гродського. Хмара диму не відокремлювала неба від міста. Кіпоть не осідала на золоті барокових бань і ржу бляшаних дахів Подолу. Знедимлене повітря стало прозорим. Небо в своїй первозданній ясності простяглося над будинками. Вертикалі фабричних димарів сприймалися як умовні значки на технічному кресленнику схематизованого пейзажу.

Колись Кнут Гамсун для однієї з своїх новель вибрав темою голод. Можливо, вибір теми був зроблений полемічно. Інші описували радість, життя, він хотів описати одчай. Можливо, ним керували особисті спомини й власні біографічні переживання. Абож у цій літературній спробі його приваблювала теорія голоду, взятого в його самодостатності, як абстракція почуття.

Що сказати про цей твір, к л я с и ч н и й твір про голод в європейській літературі? Хібащо одне: автор ніколи не голодував. Голод ніколи не відкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муки голоду, але він не знав одного і наголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти! . . . Голодуючи, він не доходив до межі, до тієї останньої межі, за якою голод більше не відчувається і людина вже перестає хотіти їсти.

Я не знаю, як голодують індійці, але я знаю голод Києва 20-го року, голод міста, і голод українського села 33-го року, голод Харкова взимку 1942 року і Ляйпцігу на весні 1945

року. Дати можуть бути змінені, місця переставлені, досвід зберігає свою завершеність. Кожен з нас тепер має досвід голодування і про голод може говорити з ерудитною певністю вченого експериментатора.

Буває різний голод. Може бути голод берлінця 1946 року, що, переходячи з льокалю до льокалю, з'їдає стільки «штамів», немаркованих страв, скільки він встигає зробити це за обідній час, з 12-ої до другої, поки, нарешті, в кожному з наступних льокалів він не почує сакрального «авс». Він може з'їсти відразу 14 тих самих салат: редька, буряк, морква, зелена салата, і з наповненим їжею шлунком відчувати ніяк ненасичувану порожнечу, — заблуканий у берлінських руйнах мандрівник, що цей маніякальний процес насичування обертає в маячневе: кудись ще піти і десь ще щось з'їсти.

Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий! Такий був голод Харкова 42-го року. Благословім же долю, що в Києві в 20-му році голод прийшов з весною, а не взимку! . . .

Голод почав відчуватися ще в грудні 19-го року, поволі він збільшувався і свого апогею досягнув у травні й червні 20-го року. Село довкола було сите, мало, як то кажуть, хліб і до хліба. Місто було ізольоване й замкнене. На шляхах під Києвом стояли «заградилівки», що їх завданням було не допускати до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів та армії і підлягали реквізиції на селі «в порядку продрозверстки».

Про зиму 1919-1920 р. згадує Ю. Клен: «Київ був без палива, люди рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузка), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були по-рожні».

Люди існували з запасів, що їх вони мали ще з минулого, 19-го року: п'ятипудовий лантух борошна, поставлений в перегородженій шафами й простирами кімнаті на стілець коло ліжка, якийсь пуд чи два пшона, торбина з цукром, шмат сала і неповна пляшка олії.

Чавунна буржуйка — червоний, благодатний, палаючий бог! — стояла по середині кімнати. Рура виходила в димохід або через квартиру чи шибку фармуги на двір. На буржуйці варили ячмінну каву й кашу. Пшоняна каша заступала все: хліб, перше й друге. Її їли на снідання, в обід і на вечерю. Їли гарячу й холодну, рідку до юшки і густу, як печеня, солону й солодку, з оцтом, перцем, цукром, олією або салом, поки ще був товщ. Їли, поки вистачало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли. Майже не їли.

В Києві їли пшоняну, в Одесі того ж року — яшну кашу. Це далеко гірше. Яшна крупа багато остогидливіша за пшону. Уже не можна було витримати! . . . Одного ранку одесити на бюсті Маркса, що замінив на ґранітному цоколі пам'ятника Катерину, побачили паперову торбинку. В торбинці була яшна крупа, на ній — торбинці — напис: «Їж сам!»

А. В. М-в приходив до нас кожного дня. Він приходив, сидав коло стола, і з того моменту, як він сидав, зір його лишався прикутий до шафки. Там, на нижній полиці стояв плетений з лози коробок і в коробку, на простеленій, синій з білими взорами серветці лежав тоненький шматок чорного хліба. Гість сидів годинами, дивлячись на той хліб; чи брав він участь у розмові, чи, вичерпавши всі теми, мовчав, він не зводив зору з хліба. Він сидів терпляче, сповнений сумнівів, в невиразному чеканні. Він вагався; гордість, почуття самоповаги, вироблені поняття й звички змагалися з нестерпністю притамовуваного бажання. Але тоді приходила якась мить, коли він уже не міг стримувати себе. Він швидко підводився, нахилився над коробком, брав з нього цей тоненький шматок і, розламуючи на дрібні кришки, з похапливою повільністю з'їдав. І так повторювалося щодня, щоранку. Цей шматок хліба на синій серветці в коробку став для нього ідеєю, метою життя, принципом. Тривале вичікування він обернув у методу, як і цей комплекс потрошеного руху: раптом підвестися, нахилитися, взяти! . . . Але голод збільшувався, і він зрадив себе, він більше не спроможний був чекати, як спершу. Тепер він входив до хати і відразу йшов до коробка, брав хліб, з'їдав і вже тільки тоді

вітався. Але одного дня, нахилившись над коробком, він не найшов у ньому нічого. Я пам'ятаю цей момент, трагедію людини, враження пережитої катастрофи: він випростався, розгублено й беспорядно оглянув нас, кімнату, ще раз кинув побіжний погляд на полицю і, мовчки, насумрений, сів.

Люди пухли з голоду. Перший, кого я побачив опухлим, був Вл. Він вийшов з-за рогу вулиці мені назустріч, жовтавий, пухкий, оброслий неголеною бородою, подібний на чуперадло, зроблене з вати, води та воску. Як звичайно, він був у своїй сірій демісезонці, але гудзики вже не сходилися на роздутому череві, і на слоноподібних, згрубілих його ногах, замість черевиків, були взуті гумові галоші. Він привітно посміхнувся мені, цей самотній, замкнений в собі, ніяковий холостяк, викладач учительської семінарії, але посмішка не порушила мертвотної набрякlosti щік. В густій сутіні дерев він здавався великим, громіздким, темним. Ми розійшлися.

Колір обличчя у професора Мик. Грунського лишився такий самий, як і був, безбарвно жовтий. Худнучи, Грунський зберігав огрядність, але на шиї, замість комірця й краватки, він носив перев'язку. Це було в багатьох: перев'язані хусткою або марльовим бинтом набухлі гулі, що з'являлися на шиї від голоду. Їх різали, але магія хірургічного розтину лишалась умовною вигадкою медицини там, де над усім тріюмфував голод.

Проф. Євген Тимченко, мовознавець, перекладач і поет, приїхавши з Вінниці до Києва, елегантний, в сірому костюмі, з палицею і яскраво цитриновими лайковими рукавичками, в ентузіязмі хвалився, як йому було добре в Вінниці: «Я мав щодня два яйця. Я міг з'їдати їх або обидва вранці, або одне вранці, а друге ввечорі!» Так, це була нікому в Києві неприступна розкіш.

Я дозволяв собі жартувати. «Люди, — зауважував я, — колись про себе казали: „Голодний, як собака!“ Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собаку треба було б казати: „Голодний, як людина!“ Це звучало б правдивіше».

У пустелях занедбаних сутеренів я зустрічав суку. Вона

привела цуценят. В перші дні вона лягала і давала їм ссати себе. Сліпі цуценята повзали по ній і скавчали, тикаючися в груди, де не було молока. Вона йшла від них, щоб здобути собі їжу. Вона бігала по місті. Проходячи базаром, я зустрів її також і там. З часом вона почала навідуватись до малих усе рідше. Тоді кинула. Сліпі малята розповзались по порожніх кутах цементованого льоху. Вони здихали одне по одному. Чи не здається вам, що в загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливості, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?!

Голод приносив з собою дивне й незвичайне почуття легкості! Прокинувшись вранці і вмиваючись, я відчував, як крутиться голова. Був сп'янілий, немов од шампані, — така легка, лагідна, твереза п'янність. Здавалось, похитнешся і ненароком, не втримавшись, упадеш, щоб сміятись від того безжурним, п'яним, щасливим сміхом.

Зеленів садок. Яблука на яблуні вже досягали розміру трикопійкової монети. Ми рвали їх, пекли і їли. Я приводив друзів, щоб вони могли віднести додому цілу торбину цих яблук. Я сідав на холодну цементову сходинку ганку, проти сонця і пив утіху від ніжних дотиків соняшних променів і з сторінок книги, які я, том за томом, тоді читав: чехівські листи до його дружини, О. Чехової-Кніппер. Не знаю, чи подарували б вони мені, при перелічуванні тепер, ту ж радість, те ж відчуття ласкавої ніжності і пестливого тепла, як це було на весні 20-го року, коли вони потрапили до моїх рук; але в ті дні вони потрясли мене своєю соняшністю.

Самотня гора, де я жив тоді, була островом, відрізанім від цілого світу. В безмежність простелялась далекість зелених лук. Бували дні, коли я зовсім не виходив за межі садиби. Іноді я йшов до міста в університет.

Я минав порожній базар. Бліді жінки, ніяково тулячись до стіни наріжного будинку, продавали з тарілок, прикритих серветками, дрібні печені яблука. На кількох столиках були розкладені тонко нарізані, невеличкі шматки червоного м'яса: крамарки торгували кониною. Хлопчики пропонували іриски. Іриски, конина, трохи хліба (пара буханок на цілий

базар), редиска з Куренівки — це було все, що могло дати місто споживачеві з власних своїх резерв. Зрештою, все це мало декоративний сенс, було бутафорією базару. Не було покупців. Ніхто нічого не купував.

Сірою безлюдною вулицею я сходив вниз. Широкий простір відкривався мені назустріч. Ясні сірі тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки, променюючи тремтячим сріблясто-сірим світлом, зливалися з м'якою блакиттю далекої відстані. Тіло вже втратило свою обважнілість, земну скутість; воно визволилося від тієї інертної сили тяжіння, що її відкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюргерським істинам Фальстафів. Ми повірили, що рух — це механічний процес і йти — це перемагати опір. Насправді все було інакше: щоб іти — ні, не йти, а минути — зовсім не треба було торкатися землі. Людське розчинялося в світлі. Хвилі ставали рухом вперед.

Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемігши земне, тілесне тяжіння, здіймається над землею!... Маячня? Побожна легенда? Міт? Голод розкривав нам доти незнане обличчя світу. І першим з цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим не зрівнянна радість визволення від тягара тіла.

Іноді я заходив до редакції «Книгаря», редактором якого був Микола Зеров. З Зеровим мене познайомив року 1918 або ж на початку 1919 року Павло Филипович. Редакція «Книгаря» містилася коло Золотоворітського скверу, в будинку на розі Великої Володимирської і Великої Підвальної (пізніше, змінивши стиль, тут розташувалася «Нова громада», редагована О. Варравою; при згадці про нього Зеров звичайно додавав: «Варрава, он же бі розбійник»).

Кам'яні сходишки ганку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику і тоді, вже за внутрішніми дверима — редакційна кімната. Великий редакторський стіл широкою площиною перекреслював килим, що на чорному його тлі квітли химерні взори блідавих вицвілих квітів, забарвлених у відтінки рожевих і жовтих тонів.

Під прямим кутом до редакторського стола Зерова, в сутінках стіни стояв коректорський стіл Євгенії Іванівни Бігановської, яка, за своєю звичкою, простягшись над столом, колінами спиралась на підставлений стілець. І десь, за запоною, була відокремлена осібна кімнатка, святая-святих, для благовидного, в окулярах, огрядненького дідуся з довгастим обличчям і клинкуватою сивою борідкою, Петра Януаровича Стебницького.

Тут, у цій стилізованій кімнаті, що після сутужної безпальної зими ще зберігала незігріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтаво-блідий буддійський бог, якому в спокійній величі було підвладне все. Світло з вікна падало на нього і його стіл. Усе інше лишалося в темряві. На краю стола стояла тарілка з густою юшкою, щось, певне, як горохлянка. Я пам'ятаю чітко: папери, порожній край стола, глибока велика тарілка, біла обвідка і брунато-зелена, смаковита, благодатна рідина юшки, що її в обід одержував редакційний колектив «Книгаря». За тодішніх часів така тарілка зупи була великою подією в житті кожного, що про неї годиться згадати навіть і через 25 років.

Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснучи вам руку, він нахилився корпусом у бік простягнутої правиці. Власне це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до корпусу, корпус зігнено й нахилено вперед, і руку від ліктя, під гострим кутом, поземо, обернено назустріч відвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутої корпусу відповідали мірі урочистости привітання.

Був одначе ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружності, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій в лікті руці, відхилена широко й одверто долоня — своєрідний рух щирого визнання і доброзичливої відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою. Бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скуте.

В ці перші роки після революції, переїхавши з Золото-

пілля до Києва, Зеров редагував «Книгаря». Можливо, що саме тут слід уже було б говорити про стиль роботи Зерова, про його увагу до деталей, де дрібне карбовано з однаковою чіткістю, як і поважне, перший плян і задній виконувано з однаковою графічною, кресленою ревністю. В праці для нього не було важливого і незначного; все було гідне праці. Зеров ніколи не передоручав роботи іншим; у с е він робив с а м. Він робив навіть те, що він цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилеві роботи Мих. Грушевського, який для себе лишав у роботі тільки організаційні моменти.

Довершености Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правленні коректи, заварюванні чаю, при виборі каракуля для коміра пальта або примірюванні у кравця костюму. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; джерелом ревности було любовно пристрасне ставлення до всього довкола. Зеров розкривав себе в ентузіязмі.

Попри все те ніщо не заважало йому ходити в пальті з обірваними кишенями, — стиль Зерова, однаково, чи в ранніх згадках Павла Зайцева, чи моїх, чи кожного з нас, до яких би років ці згадки не стосувалися.

Число «Книгаря», над яким у ті місяці працював Зеров, було останнім. На цьому числі видання «Книгаря» припинилося. Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер «Книгар». Ніщо більше не зв'язувало Зерова з Києвом. Він міг виїхати на село.

Дуже характерно, що останнє число «Книгаря» присвячено Сквороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний! . . . Сквородинська тема ставала наскрізною темою української інтелігенції в першій половині 20-их років. В другій половині тих же років її заступила інша тема: Куліш. Куліш став провідною ідеологічною постаттю для сердини 20-их років. Але про це треба говорити окремо.

II

Місто вмирало. Натомість оживало село. Ще перед лютневою революцією 1917 року українське село становило собою етнографічну масу, розчленовану на льокальні, замкнені в собі, відрубні «монади». Перехід від цієї «монадної стадії роздрібнености» до освідомлення себе в цілості, як народу, як народної цілості, а тоді до свідомости себе як нації, не міг статися раптом або в усій повноті завершености. Потрібний був час, переходові етапи, посередні стадії, хронологічна відстань, варіанти новотворів, випробування, розвиток, накопичення подій, поглиблення процесів.

В кожному разі досвід трьох попередніх років, 1917, 1918 і 1919-го не минув для українського села даремно. Була істотна різниця не лише між передвоєнним селом і селом, скажімо, літа 17-го року, але й між селом влітку 18-го року і літа 20-го року. В міру того, як зменшувалася пряма і безпосередня залежність села від міста і село дедалі все більше унезалежнювало себе від міста, тим виразніше прокидалася в селі свідомість своєї самодостатности і тенденція до автаркії.

Я не маю можливости тут спеціально обговорювати цю тему, розповідати про різні варіанти спроб села ствердити себе в своїй особності, це лежало б поза пляном мого викладу. Щоб лишитися в рамках своєї теми, своїх «неоклясичних» споминів, я говоритиму тільки про школу та інтелігенцію, переяславську Баришівку і групу неоклясиків, що почала оформлятись, як така, осівши в цій «болотяній Люкрузі».

Село хотіло мати свою школу і свою інтелігенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від міста, воно вже не задовольнялось народним учителем з освітою щонайбільше вчительської семінарії. Воно хотіло мати в себе на праці професорів університету, найкращих педагогів, найталановитіших регентів і композиторів, театральні трупи, що їх поставлення конкурували б з театральними виставами великих міст.

Отож, при згадці Ю. Клена про Мик. Сіماشкевича, як про директора баришівської новозаснованої гімназії, слід додати, що перед революцією він був учителем гімназії В. П. Науменка в Києві, в 1918 р. він був директором департаменту середніх шкіл міністерства освіти. В Баришівці Зеров викладав історію; І. П. Білик — математику; Юрій Клен, автор споминів, уміщених у «Звені», французьку і німецьку мови в роки 1920-1922, що його в роки 1922-1923 заступив автор цих споминів.

«Жили в Баришівці багаті, ще не розкуркулені шкіряники», — нотує Ю. Клен. Які ненаписані епопеї ховаються за цією сакральною фразою!... Чинбарська Баришівка — це ж відкриті двері в барокко, в український XVII вік, в уклад побуту, що ніс усі відміни господарських і соціальних традицій, які витворювалися на Україні протягом століть.

Про що годилося б розповісти перше? Про Зерова й Филиповича, про етапи консолідації неокласичної групи чи про баришівських чинбарів?... Про вірші «Камени» і студії Сквороди чи про несподівано розкриту архаїку українського барокка?... Зерови жили у Феценків; я, приїхавши до Баришівки, оселився в сусідстві з школою, у Цвиркунів. Я боюся, що, коли читач натрапить у споминах Юрія Клена на рядки, де про «нерозкуркулених шкіряників» згадується так: «і на Великдень у них на столі були самогон, гуски, індики, шинка, крашанки; про це столиця і мріяти не могла», то в нього складеться зовсім неправильне уявлення. Так легко проминути слово «Великдень» і лишитися під враженням: «індики, шинка, гуски!» Чорні житні пироги з гіркокислою калиною були святковою стравою у великі свята в «нерозкуркулених» Цвиркунів! Признаюся, я виколупував з тіста ті тверді, недопечені тверді ягоди і потайки викидав їх геть, а важке тісто їв, не відчуваючи, що воно святкове і в з а м о ж н і й родині Цвиркунів означає для її членів привабливу принаду урочистого святкового дня.

Так, справді, на Великдень кололи кабана і їли шинку, але це було раз на рік, бо раз на рік був Великдень, і сало від того заколотого на Великдень кабана повинно було ви-

стачити аж далеко за Покрови. Ні, життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але просте, суворе, сповнене праці.

Ю. Клен назвав Баришівку «провінціалним містом»! Поети ладні перебільшувати; прозаїкам доводиться в «поезію» вносити «правду». Баришівка не була містом. Це було містечко, районний центр, волость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писалися козаками — номенклатура людности на Полтавщині, успадкована від колишнього поділу на полки!

«Благовіщення струнке барокко», «нежданий гість з старовини», уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий, кислий пах відходів з численних баришівських, більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як бароккова церква Благовіщення, так і чимбарський промисел баришівчан засвідчували, що з XVII віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чинбарями, дехтярівці — ганчарами. Розчленування промислів відповідало особисті окремих сіл.

Я говорю тут про «XVII вік» і «барокко». Але тут потрібне уточнення. Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення барокком. Том грабарівської «Історії містечтв», малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок «Община св. Євгенії», Нарбутові бароккові стилізації, зроблена ним обгортка «Нашого минулого», студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгина, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерському й Подолу в розшуках бароккових пам'яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті барокка ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали барокко, як абстраговану форму архітектури. До розуміння барокка ми йшли від Вельфлінового «Ренесансу й барокка», що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову.

Барокко було для нас виключно архітектурою. Ми звик-

КНИГАРЬ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

ТОВАРИСТВО „ЧАС” У КИЇВІ

1918

Титульна сторінка бібліографічного журналу «Книгарь», що
появлявся в Києві (1917-1920) за редакцією Миколи Зерова

ли розглядати його з передньої фасади. Ми вчилися бачити його в урочистій і мальовничій пишноті. Поняття про барокко пов'язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське барокко. Софія, перебудована Петром Моголою, межигірський Спас, мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ «українського барокка» полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми ігнорували те, що не було «чистою формою».

Переїзд до Баришівки став для кожного з нас поворотом до старовини, втіленої в сучасність. З країни «естетичних переживань форми» ми потрапляли в країну реальної здійсненості, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного. Ми входили — краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через муровану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасади, а з бічного входу.

Досі ми знали старшинське барокко; тепер побачили постолите, козацько-ремісничче. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, що були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому, в XVII столітті. Баришівка в недоторканій чистоті зберегла всі відміни віку.

Відміни, певне, були, але вони були неістотні. Сини Цвиркуна, що в Баришівці я оселився в нього, не вчилися в Києво-Могилянській Академії, хоч подібний варіант і не був, зрештою, виключений. З двох старших синів один служив телеграфістом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість реторики й філософії він студював диференційне числення і замість підрясника та скуфейки носив чорну блюзу, підперезану ременем з бляхою й літерами на ній «П.Р.У.», і кашкет з жовтим кантом. Була війна. Скінчивши реальну школу, замість вступити до політехніки і стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків; звідти на фронт, з фронту «імперіялістичної» війни на фронті «громадянської», а тоді в еміграцію. Що сталося з другим, тим, що працював телеграфістом на залізниці, я

не пригадую, здається, що він зазнав долі свого брата. Старша донька-красуня — була замужем за місцевим баришівським чинбарем, багатим Артюхом. При батьках лишилися три хлопці і мала дівчинка, що стрибала, співала і вчила напам'ять тичининський віршик «Осінь». Він подобався їй. Вона день-у-день повторювала його і пробувала його наспівувати.

Юрій Клен наводить вірш Зерова з описом Баришівки й баришівчан. Після згадки про «Благовіщення струнке барокко» Зеров далі описує: «А навколо, де не візьме око, купи давніх і тісних домів і невидимо солом'яних дахів; тут живуть... хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті, в тих хатинах пироги й печені, а під свято — морем! — самогон». Узагальнення завжди лишається узагальненням і «ліценція поетика» — правом поета!... Про пироги я вже згадував, щодо самогону, то «самогонна тема» — спеціальна тема початку 20-х років; про неї треба було б говорити окремо. В кожному разі у Цвиркунів «моря» самогону не було ні в будні, ні в свята. Життя було сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею.

Німці працюють регулярно, неквапливо; наші: або не працюють зовсім, або «з надривом». Цвиркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходячи. Худорлявий, середнього росту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвиркун був непоказний, але «битися з синами навкулачки», за довільною стилізацією XVII віку в письменника, він не став би. Для цього він був надто «поважний і крутий». Так, це сказано у поета влучно. Я не назвав би Цвиркуна в родинній обстанові суворим «отцем фамілії». Його родинна «крутість» була господарською крутістю, дисциплінованістю труду, що не знав перебоїв. Усю працю виконувано силами членів родини. Жадних наймитів у Цвиркунів не було. Усе робили самі. І насамперед — батько. Цвиркун мав хоч і небагато землі, але мав. У кожному разі він мав її стільки, що міг упоратися з нею власними руками. Сільське господарство не було основою родинної «економії» Цвиркунів. Густа

заселеність, поліський болотяний ландшафт, бідні ґрунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні.

За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходила, Цвиркун був одночасно хлібороб і ремісник. Саме чинбар. Чинбарював, купував шкіри й чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством. В неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар. Вийшовши купити на базар щось суґубо елементарне: часнику або гарбузового насіння, я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми, стояв на широкому пісковатому майдані в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через плече і ще пара — на руці.

У дворі в Цвиркунів, коло ганку хати, росла яблуня. Під навісом стояли ґринджоли з різьбленою спинкою і лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди, з лагідним і великодушним спокоем жували свою жуйку. В ті баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізицій, не коней, а волів. Частіше навіть воликів.

За парканом був сад. Власне не сад, а та частина садиби, де на болотяному кочлуватому ґрунті росло кілька кущів калини і підносилися вгору, як храмові колони, високі стовбури гіллястих яворів. Крізь темні стовбури дерев білів з соснових дощок сарайчик. На дошках жовкли тонкі янтареві смужки збіглої живиці. У великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кисли блідаво-сині, вкриті слизом, шкіри. Запнувшись широким брунатим фартухом, господар зчищав з шкіри пліву і руду шерсть. В роботі йому звичайно допомагав Володька, 12-літній хлопчик, з правильними і гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на маму. Почорнені шкіри, нагадували розтятих черепах, сушилися у дворі на дошках, притулених до стіни хати.

Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був приділений день, на шевство припадали вечір і ніч. Ю. Клен у

своїх споминах згадує, що в Баришівці «замість каганців були прекрасні нафтові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих днів». Вони були і в Цвиркунів, але вони висіли в тих кімнатах, де не жили. Там, де жили, світили маленьку лампу, з закопченим склом, що вже лопнуло і було заліплене папірцем. При цьому жовтуватому похмурому світлі лампочки, що блимала й коптіла, в довгі осінні й зимові вечори господар шив чоботи.

Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, від кута кухні, де сидячи на низенькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвиркун. У порожній нудзї містечка я лягав спати рано. Я прокидався і чув, що господар працював. Я засипав знову під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знову прокидався, і була вже глуха, темна, пізня ніч, все спало, вузенька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забиваючи цвяшки в підощву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б було зробити, якщо працювати над книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар! . . . Признаюся: я заздрив!

На відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири. Уже десь о 4-5-ій годині ранку стук молотка, почутий крізь млосну оболонку сну, стверджував, що трудовий день у родині Цвиркунів почався.

Хоч дім у Цвиркунів уже не був «давньою і тісною» хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою, і з зеленим бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилася в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили соломку долі, або, коли було холодніше, вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клалися на лавці, вкриваючися кожухом.

Садиба Цвиркунів безпосередньо, паркан до паркана, прилягала до садиби школи. Масивне бруковане шосе ішло тут від станції до адміністративного центру містечка.

Зерови жили осторонь. Вони жили в західній затишній

частині Барішівки, винаймаючи хату у Феценків. Феценківський дім, просторий, брунато-рудий, на високому фундаменті, стояв на пагорбку. Перед домом зеленіла, поросла травою з кущами бузка, галявина. З одного боку дому чорнів густий, традиційно вишневий садок, а з другого був двір, сараї й повітки. Глухий сірий паркан з ворітьми і фірткою відокремлював садибу від вулиці. Палісадник, лавочки коло фіртки, налузане лушпиння і глибокими коліями перерізна калюжа на шляху уточнювали провінціяльний характер льокального ландшафту.

Але до Зерових через фіртку, вулицею не ходили. До них ходили знизу, з низини, де в ярку під пагорбком снів нерухомий, затягнений зеленою цвіллю болотяний ставок. З гаґаканням плюскалися в болітці гуси. Ширококронні дерева з чорними гніздами омели тяглися вздовж старого, з крихких жердин збитого, замшілого парканчика. Ішли до Зерових стежкою, протоптаною на городі по краю болітця. Нею сходили на пагорбок, проходили двором і сходинками ганку входили до критих сіней. Діжки з водою, бляшані відра, жлукта, мішок з картоплею визначали тут, як і скрізь, усталений стандарт обстанови всіх таких передпокоевих сіней.

Наріжня, чотиривіконна кімната, що в ній мешкали у Феценків Зерови, була чимала, широка і низькувата. Такі бували колись залі в панських або попівських старосвітських будинках. Стіл, за яким працював письменник, полум'янів червоними фарбами плахти. Стіл цей був єдиною барвистою плямою в знебарвленій сутінками кімнаті; все інше лишалося поглиненим присмерками: поставлені коло стіни ліжка, невинесена з хати хазяйська скриня, шафи, кухонний столик і виступ біленої вапном груби.

Алеж я не пишу споминів ні про Барішівку, ні про Зерова. Я просто роблю нотатки до спогадів Юрія Клена, пишу «з приводу», і це примушує мене дотримуватися авторового тексту. «У Барішівці я познайомився з Зеровим», — відзначає Юрій Клен — «Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з ним... Часами Зеров вечорами читав мені

вірші, українські, російські, польські, або свої переклади з римських поетів». Істотні довідки. Вони якнайточніше ілюструють початковий етап творення групи неоклясиків у Барішівці. В Києві вона ще не існувала. Вона склалася в Барішівці, — і це історики нашої літератури повинні взяти на увагу.

Історики літератури і критики, що звикли мислити літературний процес останніх десятиліть виключно в органічних формах, пов'язуючи його з формальною усталеністю організації, помиляються, коли уявляють собі групу неоклясиків, як літературну організацію. На жаль, в цьому їх важко переконати. Я пригадую собі розмову у Швайнфурті, в торішній зимовий вечір, коли ми приїхали влаштувати там читання своїх творів, сиділи в теплій, добре напаленій кімнаті голови табору, і темна ніч стерегла за вікном синій зимовий спокій. Я переглядав післямову до мурівського видання Кленового «Попелу імперій». Звертаючись до автора післямови, який у чернетці своєї статті згадував про організацію і про сходини неоклясиків, що в них мовляв, брав участь Юрій Клен, я запротестував. Мені щастило: я мав добру нагоду послатись на присутнього Ю. Клена, як прямого свідка. «Ствердіть, будь ласка, Освальде Федоровичу, — попросив я його, — що жодних сходин не було!» «О, так, — згодився Клен, — жодних сходин не було!»

Так, ніколи ніяких «сходин» неоклясиків не було. Не було «неоклясичної організації». Не було статуту, зборів, засідань, протоколів, президії, секретаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна відчинити відчинені двері. Жадного складу не було. Була дружба, і поза цим не було нічого іншого. Зав'язувалась дружба, і з внутрішньої близькості народжувалася одність. Ще в Києві почалася співпраця і приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перехрестилися життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1922 я волею долі опинився в Барішівці. З поворотом до Києва року 1923 і з переїздом восени того ж року Рильського з Романівки зав'язалася наша друж-

ба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершене.

З чого починається дружба? Де її межі? Що її підтримує? Як згасає палання дружби? . . . Трактат про «неоклясиків» був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний! . . . Але кожна дружба має свої відміни. Дружби бувають різні. У кожного в «неоклясичному» колі вони були свої. Чи могло бути інакше? Були дружби периферійні. Інші означали суцільність близькості.

Про кожен з дружб треба було б говорити окремо. Одна була дружба Зерова й Рильського і інша наша з ним. Немає формальних дружб. Не можна вступити в дружбу, як вступають до організації, подаючи заяву. Є палання дружби, але воно може згаснути. Павло Филипович був завжди однаково приятний з кожним. В його приятні не було ні «більше», ні «менше». Він був відданий, але відданість його не підносила і не занепадала. В своє приятелювання він вкладав щирість, але не пристрасть. До Рильського він ставився так само, як і до Драй-Хмари, з яким він був шкільним товаришем по «Колегії Павла Галагана», де вони вчилися разом. Можна шкодувати, що саме про це Юрій Клен розповів найменше і він не розкрив тієї «мітологемеи» дружби, що з неї народилася «філософема» течії, що стала основою в українській поезії останнього 25-ліття!

Вперше надруковане в журналі «Рідне слово» (Мюнхен-Фрайман, ч. 9-10, 1946).

Фрагмент: Університетські роки

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж темночервоного кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін.

Я завжди тримався думки, що Університет треба уявляти собі таким, яким він вперше піднісся в творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над ним небо і будівля! . . . Уявою Беретті керувала мрія про велич, позбавлену пиш-

ности, але сповнену суворої нерухомости. Крижана застиглість неруху, — такий був початковий задум.

Сторіччя тому Університет ще знаходився поза містом. Він не належав місту. Він становив собою самодостатній, замкнений в собі світ, який не перебував у жадному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи I, самодержавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палаци й касарні в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, касарні і Університет — так само. Порожнеча грандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність.

Круглі колони порталю вісьмома вертикалями перетинали площину будинкового фронтона. Загратовані ворота дворів Університету були завжди наглухо замкнені.

Людина або пересікала брукований сегмент майдану, або рухалася гранітними плитами пішоходів вздовж парканового мура. Мандрівка, сповнена, можливо, пошани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому одязі крові, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе наперед приреченою. Чотирикутні постаменти колон у порівнянні з нею були незмірно великі. Дубові масивні двері були прямі й високі, людина ставала малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над головою, — це був майже гієратичний жест, як перед входом у храм. Дотик до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

У вестибюлі в студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетним до містерій науки. Імперія оберігала спокій державного неруху.

Щілини коридорів були безмежні. Вони тяглися в несканзану безвість і не мали кінця. Людина проходила повз анфіляду величезних вікон. Коридори звужувалися, щоб знов бути високими. Ця ілюзорність суперечности, повтореної в своїй незмірності, вражала. Вона породжувала примари, що здавалися примхливими привидами божевільних. Ще й досі

я страждаю від снів, які примушують мене блукати по цих кам'яних щілинах, проходити безкраї пустелі коридорів. Двері аудиторій, що виходили в ці коридори і були завжди зачинені, зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включила в свій регламент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані створити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно-визнаних істин, ґатунком касарні, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в Університеті — її розум: Університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму.

Золоті ґудзики на мундирі студента були сталого розміру і устійненої форми, на «форменній» тужурці студента, як поступка часові й моді, вони могли бути пласкі або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутности й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованості, цей ритм співвідношення простору й будинка, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настирливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремлености, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького подовгастого вікна філософського семінару, який знаходиться вгорі під дахом, я дивлюся крізь нього, і я впевняюся, що над усім грандіозним видноколом, яке простерлося передо мною на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант. Ніщо не заступає відстані. Все довкола підлягло цьому будинкові, що титул імперського сполучив у своїй назві з згадкою про св. Володимира.

З Батиевої гори, з круч Арсеналу, з віддалі військового шпиталю, звідусіль ви бачили, що місто, навіть і огорнув-

ши Університет по схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутності.

Кам'яна фортеця зберігла свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрію полуменіла запалена сонцем червоночорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

2

Микола Філянський з освіти був архітект. Олесь — ветеринар. Що спільного має ветеринарія з поезією? Мій співрозмовник, до якого було звернене це запитання, що могло здаватися чисто реторичним, замислено зауважив: «Дуже багато!...» Він не розвинув своєї думки, мені перешкодили розпитати його. Але я не припускаю, щоб між ветеринарією і поезією було щось спільне. В кожному разі не більше, ніж між віршами Олесея і поезією.

Письменники-модерністи з генерації 90—900-тих років, що, розриваючи з традиціями народництва в письменстві, модернізували українську літературу, були автодидакти. Письменники-самоуки, за освітою — недоуки. Ніхто з них не мав закінченої освіти, середньої або вищої.

Михайло Коцюбинський вчився в Шаргородській бурсі. З бурси він перейшов до семінарії, з якої його виключили. У своїх автобіографічних згадках він взагалі волів делікатно обминати питання про свою освіту.

Чупринка, властиво, жадної. Вигнаний з усіх київських гімназій і нарешті знайшовши для себе притулок у гімназії «Общества родителей» на Тимофіївській вулиці, він у кожному разі далі сьомої класи не пішов.

На думку Євгена Маланюка, пишний півтораметровий бант химерної краватки, розлогий комір блузи, довге волосся, панама або солом'яний бриль, вибійчані штани — вся ця специфічна зовнішність поета покликані були в Миколі Вороному підкреслювати те, що бракувало йому, як поетові. Було зневажливе пенсне, увічнене в епіграмі Зерова, і не було поета. Вони обидва не терпіли один одного. Микола Зеров Вороного і Вороний Зерова.

Я не хочу цими згадками щось закинути на адресу поета, що виявляв до мене ознаки щирої і благоприхильної приязні, але я мушу згодитися, що Микола Вороний навіть і в ті роки, коли я його знав — в другій половині 20-тих років — надавав великого значення своїй живописній зовнішності. Знов таки: не стільки зовнішності, як живописності. Він хотів мати вигляд поета-артиста!...

На думку Д. І. Дорошенка, Вороний був людина без певної освіти. Перед тим, як вибрати для себе шлях поета, він свою діяльність почав продавцем у бакалійній крамниці десь на півдні, не то в Таганрозі, не то в Ростові над Доном. Павло Богацький тримається дещо іншої думки. З того факту, що в 90-тих роках Микола Вороний відвідував лекції у Львівському університеті, він робить припущення, що Вороний мав гімназьяльну матуру. Хто зна? Можливо!... В кожному разі питання про освіту Миколи Вороного не настільки певне, щоб не викликати обговорення.

Щодо Володимира Самійленка, то хоч він і вчився в Університеті і саме на філософічному факультеті, однак, як признавався він сам, один погляд через скляні двері до залі, де, в присутності представника міністерства, перед урочиствою комісією з професорів переводилися державні іспити, викликав у ньому такий жах, таке почуття непевности себе, що він ніколи не наважувався складати іспити.

Поети цієї генерації культивували в собі зовнішність поетів і звичку до богемної безладности життя, але ніколи вони, за винятком Івана Франка, не виявляли жадного нахилу до вченої поезії, як науки, до творчої дисциплінованости вчених. В своїй творчості вони покладались на надхнення.

За цієї доби — кінець 90-тих, початок 900-тих років — поезія і наука, література і літературознавство, творчість і наполеглива кропітка праця в архівах та бібліотеках існували окремо. Свобода надхнення була приналежністю поетів, дисципліна розумової праці — приналежністю вчених, професорів Університету. Це були два способи ставитись до письменства, чітко відокремлені один від одного. Поети тво-

рили, учені досліджували їх творчість. Професорові так само не годилося бути поетом і вченому писати романи, як єпископові грати у футбол.

XIX вік і навіть початок XX знав це суворе розмежування фахів, функцій, ранг, освіти, кляс. Робітник протистояв власникові фабрики. Колезький асесор — статському радникові. Людина з дипломом Університету — людині з нижчою освітою. Офіцер — цивілістові. Існувала глибока різниця між тим, хто мав орден Станіслава чи Анни, і тим, хто був нагороджений Володимиром третього ступеня на шию.

Згідно з доктриною Монтеск'є, влада законодавча була відокремлена від влади виконавчої. Людина, що грає на гармоніку, і директор інституту історії академії наук. Генерал і фурман, що розвозить молоко з молочарень по місту. Єфрейтор і імператор. Доковий робітник і міністер закордонних справ. Поети не писали дисертацій, вони не домагалися звання професора, не здобувши наукових ступенів магістра або доктора.

Поезія і наука були два відрубні світи. Учені обмежувалися тим, що розшукували по архівах і приватних збірках незнані документи, публікували неопубліковані листи, сперечалися щодо дати народження письменника, розшифровували ініціали присвятих написів у поезіях. Павло Филипович був надзвичайно гордий, коли йому пощастило з'ясувати ініціали присвяти в одній з поезій Боратинського.

Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в Університеті вибрав тему: «Чи правильно поставлений наголос у „Полтаві” А. Пушкіна: „Молчит музыка боевая?”» Він навів сотні прикладів з незліченної кількості авторів. Це був плід ретельних студій. Потік імен, фюерверк найнесподіваніших цитацій. Авдиторія була потрясена грандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокхвилинну лекцію, ствердивши, що поставити наголос у слові *музика* на другому складі, а не на першому — то не огріх з боку поета, не помилка, а, навпаки, стала традиція літературної

мови, неодмінна приналежність мови барокового письменства, студенти в захопленні влаштували промовцеві гучну овацію.

Ще й досі в моїх ушах бринить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої аудиторії, вікно якої виходило на луговину Ботанічного саду, і я бачу за катедрою худорляву постать промовця, з подовгастою борідкою, в уніформному сурдуті гімназіяльного вчителя. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти, апльодували тоді новому доцентові Університету на ознаку щирого свого подиву й визнання.

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми здатний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник сховався з катедри, як переможець. Декан тиснув йому руку. Студенти продовжували апльодувати.

Учені вірили в догмат партикуляризованої науки. Партикуляризували науки. Дрібнили дослід. Вони вірили в істину того, що лише партикуляризована наука, відокремлена від усіх інших і стверджена в своїй ілюзорній ізольованості, може бути визнана за науку. З фікції творили норму. Уявне і відносне зводили на ступінь реальності. З нічого робили щось.

3

Поети-модерністи 90 — 900-их років були автодидакти. Чи знав хтось із них якусь чужу мову? Я не говорю про Лесю Українку або Івана Франка. Я маю на увазі інших: Чупринку, Олесья, Вороного, Коцюбинського, Васильченка.

Уже наприкінці першого десятиріччя ХХ століття починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалась ера вченої поезії. Поезія перетворилася в науку. Поет став ученим. В поеті важко було б відокремити вченого і поета. Поети обертали свою поезію в об'єкт духових поетич-

них студій. Складали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хорєя, вивчали перебої, ямби, пірихії, рахували зміни. Дослідники з студій віршу робили свій науковий фах. Борис Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів XVIII століття. Мій друг Віктор Петров у семінарі проф. Сергія Маслової виголосив доповідь про «Форму віршу в українському письменстві кінця XVI — початку XVII століття». Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лосєя про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького.

Поезія і наука зближались. Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців. Витворювався новий тип поета-дослідника, поета-архівіста, музейного робітника, аналітика, складача словників, колекціонера документів.

Проф. Володимир Перетц був перший, який з катедри Київського університету проголосив на своїх лекціях методології літератури: не що, а як. Не зміст, а форма. Не поет-громадянин, а поет-знавець свого ремесла.

З поетичної доктрини усувається принцип надхнення. Поети втрачають довіру до нього. Ніхто з поетів нової генерації не пише з надхнення. Вони починають шукати для себе інших джерел. Знаходять їх скрізь, за єдиним винятком надхнення. Насамперед у зразках поезії, що ми її називаємо поезією класиків.

Поети нового покоління, що приходять на зміну генерації Чупринки-Вороного-Олєся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичі, але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії.

Жаден не носив довгого волосся поета. Пишні барви краваток вабили їх виключно на оправах книжок. Вони не надавали значення зовнішній живописності, щоб відрізнятись

від оточення. Ні в кому з них не було нічого акторського або театрального. Вони не робили нічого, щоб справляти враження поетів. Ніхто на вулиці, глянувши, не сказав би: «Це поет!»

Літературна праця і наукове ступенювання сполучались. Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Володимир Отроковський, Михайло Калинович, Іван Галюк були залишені при Університеті як професорські стипендіанти для підготовки до професури.

4

Перед студентом філософічного факультету було лише дві можливості: одна — напруживши всі свої духові здібності, ціною найбільших зусиль забезпечити за собою вихід у професуру, і друга — пасивне низобіжне самоусунення в глуху безвість провінційного вчителювання.

Шлях до професури був чітко накреслений. Він починався з писання медальної праці на тему, запропоновану від факультету. Добиваючися стати професорським стипендіантом, треба було одержати золоту медаль, саме золоту і в жаднім разі не срібну, бо срібна не гарантувала нічого. Борис Якубський, одержавши срібну медаль, не був залишений при Університеті.

Залишений при Університеті складав магістрантські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приват-доцента.

Все це потребувало колосального напруження розумових і фізичних сил, тотальної мобілізації всіх духових ресурсів. Не всі витримували. Часто надмірність зусиль губила людину. Нищила її.

Володимир Отроковський був здібний і цікавий, надійний поет. Він писав в імпресіоністичній манері, і в його поезіях фігурували «блакитні лисиці». Примхуватий і небанальний образ блакитних лисиць у поезіях, які він зачитав у нашому колі, зробив його маркантним. Праця, яку він приготував у свої студентські роки в семінарі проф. В. Перетца, текстологічна розвідка, аналіза тексту і з'ясування редак-

ції однієї з літературних пам'яток XVI-XVII стол., принесла йому золоту медалью. Вона досягла нечуваного ще доти обсягу трьох тисяч сторінок. У своїй рецензії на роботу Володимира Отроковського, надрукованій в «Університетскихъ извѣстіяхъ», Володимир Перетц проголосив її зразковою; він ставив її за приклад «іншим авторам магістерських дисертацій». Молодий дослідник міг пишатися з такої оцінки, з цього безумовного визнання, але кілька років несамовитої праці розхитали його здоров'я. Надмірність тягара, що лягла на його плечі, розчавила його. Праця підірвала організм, знесилила, розпалила сховані всередині недуги, викликала їх на поверхню. За свій твір, золоту медалью, за право бути залишеним при Університеті він заплатив ціною життя.

Я пам'ятаю соняшний день на весні 1919 року. Після голодної катастрофічної зими прийшли перші ясні й теплі соняшні весняні дні. Залята сонцем, простягалася пряма перспектива Львівської вулиці. Я побачив Отроковського ще здалека. З малою донькою він стояв на розі Діонісіївського завулка. Високий і худорлявий, він спирався на стіну будинка, дівчинка гуляла коло його ніг, бавлячись на тротуарі. Сонце лило світло на білий повапнений дім, вулицю, людину. Я спинився, ми привітались і я спитав: «Гуляєте? Грієтесь? . . .» «Та ось, — відповів він, — вивів доньку на сонце!» І ми стояли один проти одного, я і він, витягнений, в темносірому убранні, з руками, закладеними за спину, прихилившись плечима до стіни, і я думав про те, що власне не так донька, як він сам для себе потребував якнайбільше відпочинку і сонця. І донька була приводом, а це його тягло життєдайне сяйво сонця. Він мав вигляд зовсім знесиленої, цілком виснаженої людини. Відбиток остаточної втоми лежав на його жовтавому обличчі. Чітко викреслені кістки на скронях визначали геометричну структуру черепа. Він справляв враження вже приреченого. За якийсь місяць-два молодий учений і поет помер від крововиливу в мозок.

Його ховали в такий же соняшний день, в який я його бачив в останній раз. В широкому просторі, в ясных зеленку-

ватих присмерках, посередині церкви стояла труна, обкладена квітами. Світло мармурових плит було спокійне і лагідне. Дружина, схилившись на коліна, нерухомо застигла коло труни. Кадильний дим здіймався вгору.

Сині лисиці стриміли в далечінь.

Мова не йде про неміч людини, що знесиліла; мова не йде про індивідуальний вийняток. Мова йде про міру вимог, про ситуацію, що складалася в ті роки для молоді, про фаховий, технічний рівень конкуренції. У проф. Андрія М. Лободи було при катедрі літератури 17 залишених професорських стипендіятів.

Ті, що витримували на першому етапі, написавши медальну роботу і добившись бути залишеними при Університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши магістрантські іспити і досягнувши доцентури, вони здавали. Вони були вже вичерпані. Вони дали все, що могли дати, і тепер були ніщо. Дисертація лишалась ненаписаною. Спустошені, вони німіли. Чи мушу я згадувати прізвища, називати ймення?

5

Щодо Миколи Зерова, то він не був залишений при Університеті. З тих або інших мотивів він ухилився від тих карторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді.

Всі інші з нашого кола: П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен — студіювали на відділі слов'яно-руської філології. М. Зеров вибрав для себе, відповідно до своїх смаків і уподобань, відділ клясичної філології. Але, не зважаючи на те, що він з фаху був клясик, свою дипломну роботу при закінченні Університету він написав не на тему з клясичної філології, як цього можна було б чекати, не про когось із римських поетів, Вергілія, Горація або Катула, а з зовсім іншої ділянки, що з клясичною античністю нічого спільного не мала. Його дипломна робота була студією про Величка, Самовидця, козацьких літописців XVIII стол. Цей вибір теми, перехід від клясичної філології до української історіогра-

фії XVIII стол., від Вергілія до Величка і від Катюла до Самовидця був непослідовний з огляду на розмежування факультетських відділів, але він вказував на якусь іншу, свою власну, внутрішню послідовність: на прагнення сполучити клясичний філологізм з українським традиціоналізмом, студії античності з'єднати з замилюванням в українському барокко.

Що являв собою Зеров у ці студентські роки, коли він приятелював з Петром Горецьким, Віктором Романовським, Осипом Гермайзе, підтримував зносини з українськими видавництвами, з Сергієм Титаренком, писав альбомні вірші, був ніжно закоханий в одну з Лобод? . . .

Мабуть, це було в першій половині 1925 року. Я був у Володимира Миколайовича Перетца в його просторій академічній квартирі в старовинному будинку на Мойці. Широкі східці вели мене десь вгору. Подовгастих багатівіконний передпокій був ясніший за великі кімнати мешкання з низькими стелями. Кабінет академіка був подібний до залі; він був завантажений збіркою давніх рідкісних рукописів і унікальних стародруків у шкіряних оправах XVI-XVIII століття. Громіздкі фоліянти книг. Петроградське сталеве-сіре присмеркове світло.

На півночі Перетц утратив той свій яскравий, смугляво-червоний колір обличчя, який він мав давніше в Києві. Де-що розплився. Втративши темпераментну пружність, він набув імпозантної поважності академіка. Він сидів у кріслі біля письмового стола, як люб'язний господар, з чорною круглою шапочкою на голові, і розпитував мене про київські новини, про академію, про життя, людей, зміни. «Ну, хто у вас там блищить, у Києві?» — спитав Перетц. Я назвав Зерова: цей блищить, незрівняний промовець, блискучий полеміст, ефектовний оратор. «Пам'ятаю, — зауважив на відповідь Перетц, — Зеров був блідий студент! . . .»

Я не знав Зерова в студентські його роки і мені важко сказати щось з приводу висловленої оцінки. Перетц був людина категоріяльних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костьович міг колись не бути со-

бою, бути безбарвним, не бути яскравим, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся і Перетц.

У студентські роки Зеров не зробив спроби врости в академічний ґрунт, стати вченим. Та й згодом, будучи уже професором КІНО (Київського Інституту Народньої Освіти), у своїх літературознавчих студіях, як історик літератури, він не виявляв ні інтересу, ні нахилу до праці в архівах, до розшуків неопублікованих документів, їх публікації, до вузьких і детальних причинкових дослідів. Жадна його розвідка не несе на собі тягара апаратних додатків. Він писав статтю задля самої статті, а не задля приміток до неї. Так само він не брався працювати над спеціально дисертаційною темою і не готувався захищати роботи на ступінь доктора.

Товариство він любив більше, ніж самоту кабінету. Він був ретельний і вправний, досконало точний працівник, але далеко вище він цінив можливість живої розмови. Він цінив естетичну досконалість довершеного, саме те, що ніколи не було властиве ні Перетцові, ані «перціянцям».

6

Микола Зеров закінчив Університет без медальної праці і при Університеті залишений не був. Зрікшись однієї каторги, він вибрав для себе іншу. Позбавлений можливости осісти в Києві, він опинився в Златополі на посаді вчителя латинської мови в хлоп'ячій гімназії.

Не слід творити жадних ілюзій щодо тих часів перед революцією. Не слід мріяти про золотий вік у минулому, на зміну якому приходить залізний. Передреволюційну дійсність слід сприймати такою, якою вона була насправді. Панувала тиша, але вона не була ідилією. Не існувало декретованого примусу, людина не була підпорядкована числу і плянові; вона навіть могла плекати в собі ілюзію, що вона вільна в виборі своїх шляхів і в визначенні власної своєї долі; насправді ж її стиснено якнайщільніше, загнано у вузьку щілину, в цілковиту безперспективність, притиснено до стіни, і вона, знесилена, не здатна була чинити опір. Чехов, Леонід Андреев, Купрін відобразили людину цього часу.

Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко. Власне, велике село на межі Київщини і Херсонщини, забуте людьми і Богом, відрізане від усього світу. Навіть залізниця обминала це містечко.

Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, окрім безодні неба та вузької смуги далекого обрію. Чорноземна пустеля, позначена в своїй порожнечі на обрії горбами скитських курганів.

Мені здається, що пам'ять мене не зраджує, і я чітко збираю в своїй згадці враження від Златополя, яким я його бачив колись. Ця довга подорож на переповненій балагулі по степу від станції до містечка, сонце, яке згасає на обрії, так званий готель, подібний до постояльного двору. На величезному просторі базарного майдану — білий паркан довкола дерев'яної церкви і кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний пляц з купами кінського гною, з сміттям і соломою, що їх змітає і жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих у землю, з срібно-сивим, курявою вкритим бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Гістеричні кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

На одному кінці містечка скупчилися муровані з жовтої цегли урядові будинки, в тім числі двоповерховий будинок гімназії, а на другому кінці, осторонь від містечка, в долині розташувався маєток, садиба з садом і довгою тополевою алеєю, великий будинок власника хлібних млинів і цукроварень, експортера збіжжя, мільйонера Бродського. Два полюси, два відокремлені світи, що протистояли один одному, між якими простяглися дрібні дерев'яні халупки, чорні, занедбані і зневажені житла місцевої людности, без садків і без зела, що в їх стисненій гушавині загубилася старовинна бароккова синагога, славетна своєю мистецькою дереворізьбою та архітектурою.

Опинитися в Златополі — це значило опинитися поза життям, за бортом життя, в цілковитій владі степового без-

крайого простору, зазнати поразки, добровільно викреслити себе з списку живих, без жадної сподіванки на порятунок.

Скитський степ. Шосе, яке зв'язало містечко з станцією і простяглося через містечко вздовж урядових будинків. Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння сльота. Зимові чорні порожні вечори. Невеличка кімнатка з ліжком, столом і фікусом у діжці біля вікна в якійсь випадковій родині. Вдень лекції в гімназії і ввечері учнівські зошити з латинськими екстемпоралія, що їх треба правити.

Приятелювання з гімназіальною викладачкою французької мови, попівною з Волині. Подорож влітку під час ферій на Волинь у гості до її батьків. Пам'яткою цієї подорожі лишився сонет, що згодом увійшов до складу «Камени»: «Землі волинської родюче лоно», «Скорпіон», — поезія з цілковито затушкованим любовним звучанням.

Миколі Костьовичеві нелегко далися ці кілька років перебування в Златополі. Тут він утратив свої зуби і примушений був лікувати нерви в київських водолікарнях.

Якось, уже згодом, після революції, в Баришівці, зайшовши до мене в сірій дощовий осінній день, Микола Костьович запитав мене: «Чи ви стоїте біля вікна і дивитесь годинами крізь нього?» Я не збагнув відразу сенсу запитання. Я? Біля вікна? Навіщо? Що можна побачити крізь вікно? Невизначене, завжди тотожне собі ніщо злиденної вулиці, мокре гілля дерев, дощові калюжі між камінням шосе, почорнілий від дощу дерев'яний паркан на протилежному боці вулиці? Ні, я не мав ніколи подібної звички. «А ось Освальд Федорович робив так!...»

Мабуть, з боку Зерова це було тільки перенесене на іншого самовизнання! Годинами стояти перед нерадісною одноманітністю містечкового ландшафту... Очевидячки, вже перебування в Златополі навчило його цього.

Що чекало Зерова, викладача латини в гімназії глухого містечка, відкритого для всіх вітрів світу, якщо б не трапилася революція? Все можна було передбачити наперед до самого кінця: за вислугою п'ятиліток чергові надвишки до платні, орден Анни і Станислава, чин статського советника

і, як найбільше життєве та службове досягнення, як завершення педагогічної та адміністративної кар'єри — посада інспектора гімназії денебудь у Прилуці, Черкасах або Білій Церкві, в міжчасі співробітництво під псевдонімом у «Раді», вірші і критичні статті, надруковані іноді в «Літературно-науковому віснику», нарешті, за вислугою літ, відставка з мундиром і пенсією, — ще раз повторений життєвий шлях Щоголева або Івана Нечуя-Левицького. Шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю. Зігнутися під вагою тягара і спробувати його нести.

Щоправда, була ще одна можливість — особистого бунту, розриву з оточенням, подорожі до Таїті. Залишити містечко, зректися державної служби, відмовитися від певности, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись, секретарюючи в якомунебудь літературному журналі, часописі або видавництві. Дійти до межі. Переступити через межу, опинитися в безмежному, де не існує вже жадних обмежень і жадних норм. Наважитися зробити те, що зробив Гоген, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж задля екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті.

І був ще третій шлях, третя можливість, коли людина повстає проти себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність назовні, щоби ствердити єдину і виключну, абсолютну дійсність свого ізольованого «я». Шлях у хворобу, шлях нервового потрясення, абсолютної свободи суб'єктивного. Я вже згадував: таке було. Була нервова хвороба, лікування у водолікарнях.

Революція принесла визволення. Вона повернула його до Києва, розкрила перед Зеровим усі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливості жити і вчителювати в Києві, викладати латину не в Златополі, а в київській українській гімназії. Все неможливе ставало можливим. Редакторське крісло в «Книгарі», співпраця у видавництві «Друкар», участь у бароковому

гуртку Нарбута, приятелювання з Петром Януарійовичем Стебницьким, Павлом Зайцевим, Павлом Филиповичем.

В ці перші роки революції Зеров знаходить себе, він стає таким, яким він був весь час, поки він був живий, жвавий, експансивний, рухливий, як живе срібло, надзвичайно чемний і коректний, людина високого і відкритого розуму і в жаднім разі не ідеолог і тим менше не ідеолог у гурті неоклясиків, супроти твердження Святослава Гординського: «Зеров був ідеологом київської групи неоклясиків» («Дві постаті», «Вісті», ч. 39-81). Метр, але не ідеолог. Бо метр і ідеолог — це не те саме.

Однаково закоханий в античність, в українське барокко і французький парнасизм Леконт де Ліля та Ередія; бібліофіл і бібліограф, скоріше критик, ніж історик літератури, ніколи не «перціянець» і не «лободист». Людина оцінки, гурман і естет, що вище над усе ставив мистецькі, естетичні цінності; провозвісник грецького ідеалу к а л о г а т і ї: вроди-добра, ототожнених і злитих. Врода як добро, і добро як врода.

Вперше надруковане в «Календарі-Альманасі» на ювілейний 1948 рік (1848-1848-1918), Авґсбург—Мюнхен, 1948.

БЕЗСМЕРТНІ

ЗБІРНИК СПОГАДІВ ПРО М. ЗЕРОВА, П. ФИЛИПОВИЧА
І М. ДРАЙ-ХМАРУ

Редакція текстів та примітки
М. Ореста

Інститут Літератури ім. Михайла Ореста

1963
МЮНХЕН

З М І С Т

Іван Кошелівець	
Про редактора цього збірника	5

МИКОЛА ЗЕРОВ

Олександр Шульгин	
Микола Зеров — юнак	19
Архиепископ Сильвестер (Гасвський)	
Микола Зеров — студент	24
Марія Лещинська	
Колеґа і вчитель	27
Олександр Филипович	
Златопільські роки в житті М. К. Зерова	31
Галина Журба	
Безкомпромисовий	37
М. Очерет	
Відвідини в Баришівці	40
Л. Вакуленко	
Зустріч з М. Зеровим	45
Петро Одарченко	
Під знаком Зерова	47
Галина Завадович	
Моє знайомство з М. К. Зеровим	55
С. Кр-ов	
Мої спогади про Миколу Зерова	65
К. Михайлюк	
Те, що не забувається	71
Ю. С.	
«Свідок Зеров»	75

М. Очерет	
«Чи хто згадає?»	79
С. Г.	
М. Зеров у Київському університеті	82
Семен Підгайний	
Микола Зеров на Соловках	97

ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ

Олександр Филипович	
Спомини про брата	103
Наталя Гордієвська	
Чого я навчилась від Павла Филиповича	130

МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА

Оксана Драй-Хмара—Ашер	
Переглядаючи батьків архів...	149

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Григорій Костюк	
М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара	167
Олександр Оглоблин	
Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича	213
Наталя Полонська-Василенко	
Київ часів М. Зерова та П. Филиповича	231
Віктор Домонтович	
Болотяна Люкроза	253
Олекса Кобець	
Незабутні дні і люди	288
Віктор Петров	
Неоклясики	304
Показник імен	323
Список ілюстрацій	332